Erzurum / Garin

Posted on 14/11/2014

Erzurum, sadece askeri bir bölge ve garnizon ile komşu vilayetlerle ilişkilerde bir merkez olarak değil, Trabzon'dan Tebriz'e giden büyük yolların üzerinde bulunduğundan dolayı, Avrupa malları ile İran'dan gelen hammaddelerin taşınması konusunda da başlıca durak olma önemine haizdi. Avrupa malları ve İran'dan gelen yükle dolu binlerce kervan devamlı olarak bu şehre girip çıkmakta, binlerce kervan bu şehirde duraklayıp istirahat ettikten sonra, erzak yükleyerek tekrar yola düşmekteydi. Erzurum, Trabzon'dan güneye giden demiryolu inşa edildiği takdirde, gelecekte de önemli bir merkez olacaktır.

[singlepic id=85 w=440 h=700 float=left]Erzurum'un nüfusu 60.000 kişi olup, bu sayının 15.000'i Ermenilerden oluşmaktaydı. Ermeniler, şehrin kuzey ve kuzeybatı kısmında yaşamaktaydılar. Şehrin bu kısmı daha düzenli ve temiz olup, Rus, İngiliz ve Fransız elçilikleri bu kısımda bulunuyordu. Ermeniler, genellikle ticaret ve zanaatlarla uğraşıyordu. Erzurum'da, 3000'in üzerinde dükkân ve mağaza vardı ve bunların yaklaşık olarak yarısı Ermenilere aitti. Ermenilerden 500'ü ip ticaretiyle uğraşmakta ve küçük esnaf olarak çalışmaktaydı. İçlerinde, Konstantinopolis ile diğer şehirlerle ticari ilişki içinde olan büyük tüccarlar ve 1000'in çok üzerinde zanaatkâr vardı.

Garin Vilayeti, özellikle Garin şehrinin yakın çevresi, 1914-1915 yıllarında çalışkan Ermeni köylüsünün çabaları, tabii uygunluğu, geniş ve verimli toprakları, sulama imkânlarıyla, büyük oranda tarım alanı olarak kullanılmaktaydı. Bu şartlar sayesinde Garin Ovası, Pasinler ve Hınıs'ta üretilen beyaz veya kırmızı cins kaliteli buğday, siyah ve beyaz arpa Erzurum'a akıp, şehri bir tahıl ambarına dönüştürmekteydi. Şeker pancarı kültürü için, Garin'in çevresinin uygunluğu da, ziraat açısından ayrıca önemlidir. Arpa ve şeker pancarının modern şekillerde üretimi, aslında Garin'i önemli bir şeker ve bira üretim merkezine

dönüştürebilirdi.

Garin'in iç pazarını ziyaret eden binlerce köylü ürünlerini Garin'de satarak, kendilerine gerekli olan malları da, yine buradan satın almaktaydı. Bu sebepten dolayı Garin, tüm zamanlarda usta ve iyi halli zanaatkârlar ve çok sayıda küçük esnafa sahip olmuştur.

[singlepic id=86 w=440 h=700 float=left]Dış ticarete ilişkin, Erzurum, coğrafi konumu ve ekonomik açıdan iyi durumuyla, hem kendi, hem de komşu bölgeler için merkezi konumda olmuştur. Erzurum, toptan ihracat ve ithalât yapabilmekteydi. Dış ticaret, başlangıç aşamasında Konstantinopolis ve Tiflis üzerinden yapılmış, daha sonra ise bu ilişkiler, oradan da daha uzak ülkelere ihraç etmek amacıyla, doğrudan Avrupa'ya taşınmış olup, ithal işleri de düzenlenmiştir. Coğrafi konumuyla Erzurum, ihtiyaç duydukları malları Erzurum pazarından temin eden, Bitlis, Van, Diyarbakır ve Kharpert gibi komşu vilayet sakinleri için bir merkez konumundaydı.

Buna Erzurum şehrinin, İran ve Konstantinopolis arasında tranzit merkezi olduğunu da eklediğimizde, Erzurum halkının ekonomik durumuyla, zanaatkârlar ve tüccarlar hakkında daha kapsamlı bir fikir oluşturabiliriz. Burada, yılda 50 bin yüklü devenin Trabzon'dan İran'a geçip, oradan da ithal ve ihraç malları getirdiklerini belirtmek yeterlidir.

Yüksek Hayk'ın yün, deri, tereyağı ve pastırma vb. gibi hammaddeleri Erzurum'da toplanıp, buradan Konstantinopolis veya Kafkasya'ya ihraç ediliyor, bu sayede Erzurum'un önemi ve ekonomik üstünlüğü daha da artıyordu.

Eski Erzurum, "İç Meydan", "Saray Kapısı", "Tebriz Kapısı", "At Meydanı" gibi pazar yerleri ve çarşılarıyla, boydan boya, yarım daire şeklinde, uzun ve işlek çarşılarla çevrelenmişti, çarşılardan sonra karışık mahalleler, arkasında da Ermeni mahalleleri gelmekteydi. Birinci Dünya Savaşı'nın, 1914-1915 yıllarına kadar Erzurum kale-şehrinin panoraması böyleydi.

1913-1914 yıllarında, Erzurum pazarlarını dolaşıp gözlemleyen bir yabancı, tüm bunların, İmparatorluğun en büyük şehirlerinden birine ait olduğunu tespit edebilirdi. Alanı ve olağanüstü zenginliğiyle bu pazarlar, 3-4 yüz bin kişilik nüfusun ihtiyaçlarını karşılayacak düzeydeydi, halbuki Erzurum'unnüfusuo tarihlerdeancak60-65binkişiydi.

Erzurum pazarları, eski zamanlardan beri şık, göz alıcı ve hareketli olmuştur. Yukarıda belirtildiği gibi, en eski Erzurum'un dahi, o küçük bölgede, 1914 yılına kadar varlığını ve hareketliliğini korumuş olan geniş çarşıları vardı. İç kalenin hemen yanı başında bulunup, daha uzağa doğru yayılan "Erzincan Kapısı", "Tebriz Kapısı", "Saray Kapısı", "İç Meydanı", "Yeni Kapı", "Gürcü Kapısı", "At Meydanı" ve "Palu Meydanı"-nı sayabiliriz. Bu pazarlar, aslında büyük meydanlar olup, yuvarlak veya kare şeklinde yüzlerce dükkân, büfe, mağaza ve atölye etrafına dizilmişti.

[singlepic id=87 w=440 h=700 float=left]Bu özgün meydanlar, birbirlerinden hayli uzakta bulunmakla birlikte, tarihi ve eski Erzurum'u, şehrin banliyölerinde kurulmuş olan ve Ermeni mahallelerinden oluşan yeni Erzurum'dan ayırarak, şehri bir kemer gibi çevreleyen, uzun ve işlek pazarlarla biribirleriyle de bağlamıştı. Daire halinde genişleyen bu çarşılar, "Saray Kapısı"ndan başlayan "İç Meydan", merkezi ve devamındaki kuyumcuların kapalı çarşısı, iç kalede bulunan ve tamamen ayakkabıcılara ayrılan Kavafhane, meydan ve devamında uzanıp giden çarşılarıyla "Gürcü Kapısı", "Köprü Başı", "Kilise Kapısı" merkeziyle kilise çarşısı, "Nazik Çarşı", merkezi ve devamındaki çarşılarıyla "Göl Başı", Sur çarşısı, Miselle çarşısı, Gül Ahmet çarşısı, "Mahalle Başı", Bakırcılar çarşısı, Demirciler çarşısı, "Gürcü Kapısı"-ndan başlayıp "At Meydanı" isimli meydanlara kadar, yaklaşık bir buçuk kilometre uzunluğundaki, taş yapılı ve güzel dekore edilmiş şık mağazalarıyla "Saman Çarşısı" vardı. Kilometrelerce uzayan ve dört bir yanda ek çarşılara sahip bu çarşı ve meydanlar haricinde, Erzurum'da, her türden malın toptan ithalât ve ihracatı yapılan çok sayıda hanlar da mevcuttu.

Bina görünümündeki bu hanlar, tüccarların toptan mallarının saklandığı, onlarca dükkân ve

depolara sahip büyük çarşılar gibiydi. Taş yapı, kemerli, iki kanatlı kapıdan içeri girenin karşısında, hanın büyük avlusu açılıyordu. Bu avlunun dört tarafında, çok sayıda bürolar ve mağazalar bulunuyor, burada ithal ve ihraç edilen malların toptan ticareti yapılmaktaydı. Kahvehanesi, çeşmesi, resmiyeti ve burada çalışıp, tüccarlara hizmet eden hamallarının çokluğuyla hanlar, ticari açıdan bir bütün teşkil etmekteydi. Her bir han, bir ticaret çeşidi için öngörülmüştü. Yani, belli bir handa dükkânı olan tüccarlar, deri, kürk, sabun, pirinç, kumaş gibi, aynı toptan malı önermekteydi. Bu hanların içinden önemlileri "Haloğlu Hanı", "Kamburun Hanı", "Derviş Ağa'nın Hanı", "Tütün Hanı", "Genç Ağa'nın Hanı", "Hacı Ağa'nın Hanı", "Ütütmez Hanı", "Açık Han", "Hacı Ahmet Hanı", "Hacılar Hanı", "Pirinç Hanı", "Kilise Hanı",
En önemli hanlar da, yine Ermeni tüccarların elinde bulunmaktaydı. Bu hanların ticaret hacmi, Müslüman hanlarının üç misli ve hatta daha da fazlası olabiliyordu. Sırf Ermenilere ait olan hanlar, kiliseye ait olan "Kilise Hanı", "Yeni Han", "Pastırmacıyanların Hanı", "Mansur Oğlu Hanı" ve "Ütütmez Hanı"ydı.

Çarşılar, dükkânlar ve mağazalar yapısal anlamda basit ve eskiydi. Son on yıl zarfında, 1905-1915 yıllarında, Ermeni tüccarlar ve iyi halli zanaatkârlar, şık ve zevkli mağazalar inşa etmeye başlamışlardı. Dükkânlarının büyük kısmı kutsal Surp Asdvadzadzin kilisesine ait olan Kilise Çarşısı, dükkânlarının tertipliliği, malların düzeni ve sergilenmesi açısından çok gösterişli ve güzel bir çarşı olmuştu.

Aynı şekilde, kutsal Surp Asdvadzadzin kilisesine ait olan "Kilise Hanı", yeni yapılarıyla olağanüstü bir görünüme kavuşarak, herkes için bir örnek "Pastırmacıyanların Hanı", "Acemler Hanı" ve "Nemli Zade Hanı"ydı. Her bir hanın, yüzlerce balya malla dolu deposu da vardı.
Tüm çarşılar tek katlı olup, sadece ticarete ayrılmıştı, bu bölgelerde yaşayan sakinler bulunmamaktaydı. Bazı verilere göre, hanlarda bulunan dükkânlar haricinde, çarşılarda bulunan dükkân ve mağazaların sayısı, en az 4 bindi.

Eski Erzurum bölgesinde bulunan çarşılar, içlerinde bazı Ermeni küçük esnaf ve zanaatkârları da bulunmasına rağmen, genelde Müslüman eşrafa aitti. Eski Erzurum'un dışında kalan tüm çarşılarda Ermenilere ait dükkân ve mağazalar ise çoğunluktaydı, bazı çarşılarda ise sadece Ermenilere ait dükkân ve mağazalar vardı. Örneğin, Kuyumcular çarşısı, "Kale İçi" olarak anılan çarşı, Bakırcılar çarşısı, Kilise çarşısı ve "Nazik Çarşı" bunlardandı.

Kilise Hanı'nda, Osmanlı devlet bankası için özel olarak iki katlı devasa bir bina inşa edildi. Tüm yapım masrafları banka tarafından üstlenilmiş ve on beş yıl sonra kutsal Surp Asdvadzadzin kilisesi yönetimine devredileceği öngörülmüştü. Ermeni cemaati için önemli bir ekonomik gelişme sayılan bu girişim, banka işlemlerinde ilk sıralarda bulunan Ermeni tüccarların çalışmaları sayesinde gerçekleşmişti.

Erzurum, tranzit ticaret haricinde, önemli miktarda dış ticaret hacmine de sahipti. Yüksek Hayk ve komşu vilayetlere Avrupa malları tedarik edenler, Erzurum'un tüccarlarıydı. Bu malları, Konstantinopolis pazarından veya doğrudan Avrupa'dan, genelde Avusturya ve Fransa'dan elde ediyorlardı. Rusya'dan, genelde petrol, şeker, Türklerin elindeki zanaat kolları, kasaplık, celeplik, bakkallık, hayvan kesiciliği, hamamcılık, semercilik ve nalbantlıktı.

Hem ithalât, hem de ihracat Ermenilerin elindeydi. Türklere ait birkaç ticarethane, bu isme layık bile olamıyordu. Türk unsurun geriye kalan kısmı, mülk ve toprak sahibi olduklarından, bu toprakları Ermeni köylülere kiraya vererek veya o topraklardan elde edilen üründen pay edinmekle, yan gelirler de elde ediyordu.

Yün örtüler, kauçuk botlar ithal edilmekteydi. Erzurumlu tüccarların büyük bir kısmı, son yıllarda Konstantinopolis, Kafkasya ve Tiflis'te kendi şubeleri veya temsilciliklerini açmışlardı.
Erzurumlu tüccarlar, yaptıkları ithalâta karşılık, Avrupa ve Rusya'ya önemli ölçülerde

hammadde, kürk, pamuk, un, tereyağı ile koyun ve sığır, Konstantinopolis'e ise pastırma, kavurma, tereyağı çeşitleri ile koyun ve sığır ihraç etmektelerdi.

Erzurum'un büyük çarşısı işte bu türden avantajlara ve duruma sahipti. Erzurum çarşısı, büyüklüğü, şıklığı, bolluğu ve gösterişiyle, bir büyükşehir imajı yaratarak, Erzurum'u ziyarete gelen veya iş icabı gelmiş olanları şaşırtıyor, diğer taraftan da iyi halli zanaatkârları, küçük esnaf topluluğuyla ticaret erbabını içinde barındırıp ileriye götürüyor, gelişmelerini sağlıyordu. Bu katmanların, iş unsuru açısından, Ermeni olarak ve en önemlisi toplum hayatının bir bölümünü teşkil eden ve onun yararı ve gelişmesine katkı sağlayan etmen olarak, kendilerine has kişilikleri vardı. Erzurum'un bu geniş ve bol çeşitli çarşısında hâkim olan unsur, zanaatkâr ve tüccar sınıfı ve küçük esnafa ait irili-ufaklı yüzlerce dükkânlarıyla, Ermenilerdi.

Şehrin, 50-60 değirmeni vardı, bunların büyük kısmı, merkezden 2-3 km. uzaklıkta bulunan ve "Kırk Değirmen" olarak anılan, ağaçlıklı ve hoş bir vadide bulunmaktaydı. Üretim sahası da, daha başlangıç aşamasında olmakla birlikte, oldukça belirgindi. Şehirde 6 mezbaha, 6 boyahane ile 8 çömlek, 4 kireç ve 4 pastırma imalâthanesi vardı. Bu işletmeler, üretimlerini günden güne geliştirip arttırmaktaydı.

Erzurum çarşısını ve ticaret hayatını inceleyen, başka yerlerden gelen Ermeniler veya yabancılar, hep Erzurumlu zanaatkârın ve tüccarın dürüst olduğunu belirtmişlerdir. Devlet kontrolü ve alanla ilgili kanunların yokluğuna rağmen, fahiş fiat ve aldatma yoktu. Erzurum'un çarşılısı, malı için sadece bir tek fiat tespit ediyor ve sözünden şüphe duyulması durumunda, onuru incindiğinden, ticari işleme hemen son veriyordu.

Çalışkanlık, dürüstlük ve karşılıklı güvenin kanıtı olarak, Erzurum ticari hayatında iflas ve maddi konuların mahkemeye intikal etmesi gibi olaylar çok enderdi. Büyük çapta alışverişlerde, salt ağızdan çıkan söz yeterliydi, senet ve benzeri belgeler kullanılmamaktaydı. Yabancıların imza talebi, Erzurumlu tüccar tarafından onur kırıcı bir

davranış olarak kabul ediliyor ve ticari işleme son veriliyordu. Bu durum, özellikle küçük esnaf ve ticaret erbabında çok yaygındı.
Bu olgu neticesinde, Erzurum çarşısında büyük çapta kredi açmak, gündelik, sıradan işlemlerden olup, çarşının hızlı gelişmesine katkı sağlamaktaydı. Zanaatkârlar ve küçük esnaf, sadece birkaç yıl gibi kısa zaman içinde, kendine iyi, hatta varlıklı sayılacak bir hayat yaratabilmekteydi.

Ticaret sınıfının sahip olduğu bu geleneksel özellikler, çevrelerinde saygı ve itibar uyandırmaktaydı. Tüccar, her açıdan namuslu, sözü doğru ve haklı olmalı, zanaatkârın çıkarını ve onurunu savunmalı, doğrudan kendisine bağlı bir kişi olarak, maddi veya manevi, herhangi bir zorluk anında, ihtiyacı olana yardım etmeliydi. Tüccarın oturup-kalkması ağırbaşlı ve saygı uyandıran olmalıydı. Bu açıdan, Erzurum'un Ermeni çarşısı, zanaatkârı ve tüccarıyla, çarşılı ruh halinden çıkıp, maddi ve manevi avantajlarından, Erzurum toplumu hayatının dışında, tüm Ermeni milletinin de faydalandığı, büyük bir aile görüntüsü sunmaktaydı.

ERZURUM TÜCCARLARI (1890-1914)

Erzurum, genel olarak tarihte, ama özel olarak 1890-1914 yıllarında, Osmanlı İmparatorluğu'nun doğu vilayetlerinin ticaret merkezi olmuştur. Osmanlı'nın taşra ticaret erbabı, 1890'lara kadar, sigorta sisteminin olmayışı, ekonomik kötü şartlar ile yollar ve nakliyat kolaylıklarından yoksun olmasından dolayı kötü durumdaydı. Bu şartlar altında, ezelden beri var olan Erzurum'un ticaret piyasası, 1890'lı yıllardan itibaren modern bir görünüme kavuştu. Konstantinopolis, Marsilya ve Trabzon'dan mal ithalâtı şekil ve hacim edinmeye başlayınca, yüz binlerce nakit altın taşraya akmaya başladı. Konstantinopolis'ten getirilen malların yarısından fazlası, pamuklu ve yünlü, % 40'ı ise cam, deri, mobilya vs. türü ürünlerden oluşmaktaydı. Marsilya ve Trabzon'dan, şeker, petrol, çay, kahve, madeni eşya ve kâğıt getirilmekteydi.

İthalât ve ihracatın % 90'ı Ermeniler tarafından gerçekleştirilmekteydi. Erzurum Ermeni ticaret erbabının başlıca temsilcileri, pamuklu ve yünlü üretimlerin toptan ticaretini yapan, Boğos Tırımpyan, Zakar Kherpekyan, H. Aslanyan, Seferyan kardeşler, Mangasaryan kardeşler, Vasilyan kardeşler, Bezağyan kardeşler, Kalust Yerganyan ve evlâtları, Köseyan kardeşler, Vartanyan kardeşler, Garabet Fermanyan, Der-Azaryan kardeşler, Parseğ Lepyan, Pambukçuyan kardeşler, Garabet Manukyan ve K. Khıpeyan'dı.

Toptan cam ticareti yapanlar, "Azanik Sabuncuyan ve kardeşleri" firması, Pampukçuyan kardeşler, Hovhannes Ovoyan, Mardiros Dikranyan, "Antranik Dikranyan ve kardeşler" firması, Khüdaverdiyan kardeşler, H. Civanyan, Kaytancıyan kardeşler ve Ğugasyan kardeşlerdi. İpek tüccarları, "Pilibosyan ve evlâtları" firması, Derbederyan kardeşler, Der-Asaduryan ve Zakaryan kardeşlerdi. Deri tüccarları, Hanesyan kardeşler, Saatçıyan kardeşler, S. Saraydaryan, Mınatsakanyan kardeşler ve Khüdaverdyan kardeşlerdi. Madeni eşya ithal edenler, "S.Sobacıyan ve kardeşler", Delioğlanyan ve evlâtları" firmaları ile zengin bir Türk olan Nemlizade (Trabzonlu Lâz) olmuştur. Şeker, çay ve kahve ticaretiyle uğraşan Ermeni tüccarların yanında, birkaç Elen ve yukarıda adı geçen Nemlizade de vardı. İnek ve koyun ihracatı, pastırma imalâtı ve ihracatı konusunda göze çarpan ticari kuruluşlar arasında, "Khaçadur Şahinyan ve evlâtları", "Mardiros Kavafyan ve evlâtları" firmaları vardı. Rusya'dan büyük çapta petrol ürünleri ithal eden, Rus vatandaşı, aslen Ermeni Onnik Davidov'du. Son yıllarda, Rusya'dan şeker, kauçuk ayakkabı ile yünlü örtüler ve daha başka mallar ithal edilmekteydi. Bu malları ithal eden tanınmış tüccarlardan, Mardiros Kavafyan, "M. Zakaryan ve kardeşleri" firmasını vs. sayabiliriz. Toptan tahıl tüccarları, A. Çilingiryan, H. Balasanyan ve Krikor Ohanyan'dı.

Erzurum'un, 1890-1908 yıllarındaki ticaret piyasasının kâr getirmesi ve bu zaman diliminin daha güvenli olması nedeniyle, riskli işlere hazır ve ticarette başarılı Ermeni tüccarlar, taşradan Erzurum'a taşınmışlardır. Bunun sonucunda, Beyazıtlı, Arapkirli, Erzincanlı, Muşlu, Bitlisli ve Khınıslı Ermeni tüccarlar, son yıllarda Erzurum çarşısında önemli pozisyona gelmişlerdi. Bunlardan, Aslanyan kardeşler, Zakaryan kardeşler, Mesrikyan

kardeşler, Vosgan Sinoyan, Arşak Khazkhazyan, Azanik Korkmazyan en bilinenlerdendir. Aslanyan, Zakaryan, Mesrikyan ve Khazkhazyan, Erzurum'da elde ettikleri başarılarından aldıkları güvenle, 1908 yılında Konstantinopolis'te büyük pamuklu kumaş mağazaları açmışlardır. Daha öncesinde, Karekin Adanyan ve K. ile M. Kherpekyanlar da Konstantinopolis'te mağazalar açmış, Manchester'de alım ve sevk (irsaliye) yazıhaneleri kurmuşlardı.

Bu yükseliş döneminde, Rusya'yla olan kısmi ticaret ona katlanıp, Kafkasya'dan Erzurum'a büyük çapta şeker, petrol, madeni eşya, kauçuk, Erzurum'dan ise Halep sabunu, manusa, Gürün şalı, fes, incir kurusu, çay ve kahve Kafkasya üzerinden Rusya'ya ihraç edilmekteydi. İthalât ve ihracatın birkaç kat artması sonucunda Erzurum, 1908-1914 yıllarında, yetenekleri ve çalışkanlıkları sayesinde, Ermeni tüccarların tartışmasız tek aktörü olduğu devasa bir ticaret merkezine dönüşmüştü.

1908 Anayası'na kadar Erzurum'da banka bulunmamaktaydı. Nakit havaleleri ve işlemleri posta teşkilatı tarafından yürütülmekte, nakit para zarflar içinde nakledilmekte veya finans işlemleriyle uğraşan, büyük tüccarların havale belgeleriyle yapılabilmekteydi. Benzer işlemlerle, Hanesyan kardeşler, "Arakel Avedisyan ve evlâtları" firması, Hovagim Yanıkyan ve Karagülyan uğraşmaktaydı. 1908 yılından sonra, Erzurum'da "Bank Ottoman"ın (Osmanlı Bankası) bir şubesi açıldı ve Setrak Pastırmacıyan banka müdürü tayin edildi. Erzurum'un resmi "emniyet sandığı" görevini de uzun yıllar boyunca Hamazasb Mitinyan'ın yerine getirmiş olduğunu belirtmek gerekir.

Hayk Mangasaryan
1950, Frezno (Kaliforniya)

Kaynak: XV. Yüzyıldan 1915'e Günümüz Türkiye'sinde Ermenilerin Ticari-Ekonomik Faaliyeti Toplu belgeler, derleyen: Khaçadur Dadayan, «Gasprint» Yayıncılık, Yerevan, 2012